

MÁTYUS NORBERT

SZAKMAI BESZÁMOLÓ

Babits Dante-fordításának kritikai kiadása és Dante életműve
PD 71554

1. Általános célkitűzések és megvalósulásuk

A pályázat két fő célt tűzött maga elé. Egyrészt Babits Mihály *Isteni színjáték* fordításának kritikai kiadását kívánta létrehozni, másrészt, e munkával párhuzamosan, Dante munkásságáról tervezett egy tudományos, ugyanakkor didaktikai célokra is hasznosítható, az életrajzra és az életmű minden darabjára kiterjedő monografikus tanulmánykötetet. E két alapcélkitűzés mellett azonban azt is vállaltam, hogy a kutatás folyamán elért eredményekről tanulmányok formájában tájékoztatom a tudományos közvéleményt.

A támogatási ciklus lezárására minden tartalmi vállalásomnak eleget tettem, ám publikációs vállalásaimat egyelőre még csak részben teljesítettem. Az alábbiakban a fent nevezett célok mentén haladva mutatom be kutatómunkám eredményeit és a felmerült problémákat. Jelen beszámolóban azonban eltekintek a folyóiratokban és konferencia-kiadványokban megjelent tanulmányok eredményeinek részletes ismertetésétől; kisebb részben azért, mert ezen írások elérhetőségét pontosan megadtam a közleménylistában, de leginkább azért, mert e tanulmányok mindegyike – legalábbis tartalmilag – a két nagyobb lélegzetű – részletesen ismertetendő – szövegben hasznosult. Más szóval ezen írások a két kitűzött cél elérése során egy-egy állomásnak tekinthetők, s így itt, amikor a végeredményt kívánom bemutatni, szükségtelen ezekre részletesen kitérni.

2. Dante a középkorban. Monografikus tanulmánykötet

A tanulmánykötet, miként a közleménylistában feltüntettem, megvalósult és meg is jelent a Balassi Kiadó jóvoltából. E tény indokolja, hogy itt csak vázlatosan térjek ki az eredmények bemutatására.

Mindenekelőtt ki kell emelni, hogy a XX. század általam legjelentősebbnek ítélt magyarul még nem megjelent Dante-tanulmányait gyűjtöttem egybe, s láttam el bevezetéssel.

Három nagy témakört érintenek a kötet cikkei. Egyrészt az *Isteni színjáték* fizikai, morális és politikai világgképét, valamint történelemszemléletét. Másrészt a középkori szerelemfelfogást, s ezen belül Dante szerelemfelfogását és politikai filozófiáját elemzik. E tanulmányok mindegyike középkori forrásokból kiindulva kérdez rá Dante sajátos, az auktoritásokat tiszteletben tartó, de mégis személyes álláspontjára. Így válik világossá, hogy az udvari költészet alapkódexeként ismert Andreas Capellanus *De amore* című traktátusa milyen termékeny hatásra talált az itáliai szerelmi költészetben, de az is, miként alakult át, más ösztönzésekkel és olvasmányélményekkel egybeforrva Dante tolla alatt. Hasonló a helyzet Dante politikai filozófiájának értelmezésében, hiszen Dante elmélete a császárság szükségszerűségéről, alapvetően Arisztotelész és Szent Tamás premiszáiból indul, de egyéni és új arculattal gazdagodik.

A fent említett alapvetően bölcséleti kérdésekkel foglalkozó tanulmányok egyértelműen

saját korába ágyazva kívánják feltárni Dante filozófiáját és költészetét. De hasonló elméleti alapállás jellemzi a többi munkát is, melyek a romantika óta napirenden lévő kérdés megválaszolására tesznek kísérletet. A dantei allegória, illetve allegorikus ábrázolás problematikájáról van szó. Az allegória és szimbólum goethei szétválasztása ugyanis ama fogós kérdést hagyományozta a Dante-kritikára, hogy mi a viszony az alapvetően csekély esztétikai értékkel bíró allegorikus költészet és a nyilvánvalóan allegorikus, s eközben mégiscsak élvezhető *Isteni színjáték* között. A tanulmányok úgy próbálnak meg választ adni a kérdésre, hogy figyelmen kívül hagyják – amennyire lehet – mai fogalmainkat, s a középkori olvasó szemével, valamint Dante Cangrande della Scalához írott önértelmezésével próbálják újraolvasni a szöveget.

A kötet utolsó három tanulmánya pedig éppen azt kísérli meg feltárni, hogy milyen dokumentumok állnak rendelkezésünkre a középkori olvasó szokásainak és elvárásainak megismeréséhez.

3. Babits Dante-fordításának kritikai kiadása

Pályázatom fő célkitűzése Babits Mihály *Isteni színjáték* fordításának kritikai kiadása volt. A cél teljesült, amennyiben elkészítettem a kiadást (www.dantealighieri.hu), ám a közlés még nem teljesen valósult meg. Éppen ezért az alábbiakban a kutatás eredményeinek részletes ismertetését kísérlöm meg, majd az időközben felmerült szakmai, technikai és pénzügyi problémákat vázolom.

3.1. A kutatás eredményei

A Babits Mihály által fordított *Isteni színjáték* kritikai kiadásával összefüggésben két feladatot végeztem el: egyfelől Babits fordításának kritikai szövegét nyújtom, másrészt a szövegközlést – a Magyar Tudományos Akadémia Textológiai Bizottsága által jóváhagyott, a kritikai kiadások elveit rögzítő szabályzat előírta módon – egy hosszabb, esszészerűen megírt bevezető tanulmánnyal kísérem, melyben a fordítás születésének folyamatát, az átültetést éltető elveket és stratégiákat, valamint a szöveg recepciójának néhány jelentős mozzanatát kísérlöm meg feltárni.

Tudományos szempontból a szövegközlés tekinthető jelentősebb, fontosabb és újszerűbb munkának, ezért mindenekelőtt erre térek ki.

3.1.1. A szövegközlés elvei

A kiadvány természetesen leírja, és beveszi az apparátusba a szöveg összes változatát – az egy-egy énekre terjedő folyóiratközlésektől a kisebb, néha csak sorokra szorítózkodó kéziratos változatokig –; jelen esetben azonban eltekintek ezek ismertetésétől, és a főváltozatok jelölésére szorítózkodok. A szöveg főváltozatai tehát az alábbiak:

- 1, az OSZK Kézirattárában őrzött, 1908-1912 (*Pokol*); 1908-1920 (*Purgatórium*) és 1908-1922 (*Paradicsom*) között készült kézirat;
- 2, a *Pokol* első kiadása (1912);
- 3, a *Pokol* második kiadása (1918), a *Purgatórium* (1920) és *Paradicsom* (1922) első kiadásai;
- 4, az 1939-ben megjelent javított kiadás;
- 5, valamint az 1940-ben publikált ultima manus.

Természetesen a tanulmányban mind az ötöt részletesen leírtam, és a szöveghagyományt feltártam. Valószínűsíthető, hogy volt egy hatodik főváltozat is: az első kiadás nyomdai munkálataihoz készített, Komjáthy Aladár által másolt kézirat, amely azonban ma már (vagy még) nem fellelhető.

Mindenekelőtt ki kellett jelölnöm, hogy melyik az a szövegkorpusz, amely Babits Mihály *Isteni színjáték*, illetve *Pokol*-fordításának tekinthető. Banálisnak tűnő probléma ez, ám a kézirat és a kiadások formai és tartalmi sajátosságainak vizsgálata mindenképp implikálja a kérdésfelvetést.

Az egyes szövegváltozatok az alábbiak szerint hozzák a szöveget (a számok az adott közlésben a szövegegység sorszámát jelölik):

	Kézirat	Princeps(ek)	Ultima manus
Címlap	1	1	1
<i>Előszó</i>	-	2	3
<i>Előszó²</i>	-	-	2
<i>Figyelmeztetés az olvasóhoz</i>	-	3	4
<i>Dante élete</i>	-	4	5
verses fordítás	2	5	6
bevezető kommentárok	-	7	-
lapalji tárgyi jegyzetek	-	-	7
<i>A túlvilág egyes részei</i>	-	-	8

Úgy vélem, hogy a babitsi Dante-fordítás szövegének tekinthető mindaz, amit az egyes kiadások szöveggént hoznak. Vagyis szöveggözlésem mindezen szövegegységeket a fordítás szerves részeinek tekinti, s így is kezeli ezeket, azaz mindegyiket közli és feltárja születésüket és leírja variánsaikat.

A szöveggözlés elveinek kialakításakor felhasználtam mind a hagyományos, mind pedig a genetikus textológia szempontrendszerét. Noha a tanulmányban nem kívántam a szövegkritikai munka és általában a filológia elméleti kérdéseire hozzászólni, munkám végső formája, vagyis maga a kialakított szöveg, valamint a létrehozott jegyzetapparátus talán láttatni képes, hogy az alábbi szempontok alapján végeztem el a feladatot:

- A főváltozatok közül választottam egy alapszöveget, majd ezt emendáltam. E döntéssel munkámat egyértelműen a hagyományos kritikai kiadások közé rendeltem.

- A több mint 14.000 soros szövegben mindössze 213 helyen javítottam, döntően sajtóhibákat és helyesírási következetlenségeket. Nem emendáltam metrikai okból (ezt azóta megbántam), a fordítási hibákat a kísérőtanulmányban hoztam, külön kitérve a fogalom problematikusságára.

- A jegyzetekben minden szövegvariánst leírtam, és nem tettem különbséget a variánsok típusai között; vagyis a helyesírási változatokat, központoszási eltéréseket teljes rangú variánsoknak tekintettem – ahogyan ez a nemzetközi gyakorlatban megszokott.

- Negatív apparátust alkalmaztam, amely az emendált szöveghelyeken pozitívba vált.

Az alapszöveg-választásban két komoly lehetőség merült fel: a princeps(ek) és az ultima manus. Az első kiadások melletti érvek:

- a, Az első közlések gyakorolták a legnagyobb irodalomtörténeti hatást. Ezekről készült messze a legtöbb recenzió, s számos, máig élő irodalomtörténeti közhely (de nem csak közhely) e kiadások sajátosságaiból meríti érveit.
- b, Babits ekkor állt először a közönség elé Dante-fordítóként, s kétségtelenül e kiadás megjelenését kísérte a legnagyobb gonddal. A későbbi közlések alkalmával már nem mélyedt el annyira a munkában, s így e munka zárja le az első és eredeti alkotófolyamatot. Mindezen sajátosságok a szerzői akarat legfontosabb hordozójaként állítják elénk a szöveget.
- c, Nem érv, de szempont volt, hogy ezeket a kiadásokat kedvelem leginkább.

Az ultima manus melletti érvek:

- d, Megemlíthető, bár igen gyenge érv, hogy e kiadás képviseli a szerző utolsó akaratát. Babits az előszóban ezt jelzi is, de tudjuk, hogy súlyos betegsége erősen gátolta munkájában, így a fordítás és a kommentár átdolgozása inkább teher volt számára, s korántsem olyan lelkesedéssel – és figyelemmel – dolgozott, mint tette azt az első kiadások kapcsán.
- e, A különböző szövegváltozatokban jelentkező módosítások sem mennyiségileg, sem minőségileg nem hoznak jelentős változást a fordítás szövegében. Nem arról van szó, hogy a nagyobb ismerettel, tapasztalattal, rálátással rendelkező, idősödő szerző egy új fordítói koncepciót érvényesítendő fölülírja fiatalkori szövegét. Valójában az történik, hogy a már az első kiadásban is világosan körvonalazott stratégiáknak mindenütt megfelelően következetesebbé és egységesebbé teszi a szöveget. (A változtatások jelentős részét a metrikai szabálykövetés indokolja. De amikor Babits tiszta jambusra írja át a sorok utolsó teljes lábát, csupán egy olyan elvnek próbál még következetesebben megfelelni, ami már a kéziratnak és az első kiadások szövegének is egyik legfontosabb jellemzője volt.) Fontos és újszerű változtatás viszont a kommentár és a jegyzetek kibővítése és tipográfiai elrendezésük módosítása. Babits úgy fogalmaz, hogy népszerűbbé kívánja tenni művét.
- f, A legfontosabb érv az utolsó kiadás alapszövegül választása mellett az, hogy e szövegváltozat, illetve kiadás szerves egységben kezeli Dante művének fordítását, azaz a három főrészt egyben tárja az olvasók elé.

Ezen elvek mérlegelése – és főként e, és f, súlya – arra ösztönzött, hogy szövegközlésem alapjául az 1940-es Révai-féle *Isteni színjáték* szövegét válasszam.

3.1.2. A jegyzetapparátus

Jegyzetapparátusom egyik újdonsága, hogy a legfontosabb kézirat leírásakor nem csupán a variánsokat hoztam, hanem megkíséreltem bemutatni a kézirat időbeli rétegzettségét is. Véleményem szerint a babitsi *Isteni színjáték* egészét tartalmazó kézirat alapvetően nem munkafüzetként indult, hanem egy saját használatra írott kéziratot könyvként, s ezért Babits ide csak a véglegesnek tekintett megoldásait kívánta beírni – legalábbis ezzel az intencióval nyitotta meg a füzetet. Ám a kötet hamar átalakult munkafüzetté, ugyanakkor megtartotta eredeti jellegét is, amennyiben Babits immár ötleteket, rímmegoldásokat is papírra vitt, de a végleges változatot – még akkor is, ha nem változtatott elsődleges megoldásain – mindig kiemelte. Az ötletek lejegyzésére ceruzát használt, a végleges változatot fekete tollal írta. Majd a teljes szöveg elkészültekor újra végigolvasta fordítását; ekkor ceruzával javított. Következésképp a fekete tollal írt, a megfogadás pillanatában véglegesnek tekintett variánsokhoz viszonyítottan találunk Babits kéziratában előzetes ill. utólagos ceruzás variánsokat. Jegyzetapparátusomban ezeket jól elkülönítve, zöld és piros tintával szedve jelöltem.

3.1.3. A bevezető tanulmány

A szövegközléshez írott bevezető tanulmányban megpróbáltam bemutatni a fordítás megszületésének folyamatát, az eredeti szöveg megismerésétől egészen az utolsó kiadásig. Leírtam a fiatal Babits első olasz nyelvű *Divina Commediájának* általa készített széljegyzeteit, s megállapítottam, hogy a jegyzetek megírására még a fordítás megkezdése előtt került sor. Rába György értelmezése alapján leírtam Babits fiatalkori fordítói gyakorlatát és elveit, valamint illusztrációul az eddig publikálatlan *Őszi dal* (Verlaine, *Chanson d'automne*) című fordítást mutattam be.

Megkíséreltem továbbá bemutatni azt a Dante-értelmezést, amely költőnk fordítását élte. Úgy vélem, e Dante-interpretáció nem csupán korhű, vagyis nem egyszerűen megfelel saját kora nemzetközi Dante-képének, hanem új elemekkel gazdagítja azt.

Bemutattam a fordítás metrikai, stilisztikai és tartalmi sajátosságait, s megállapítottam, hogy az átültetés első 15-18 éneke valóban – miként a kritika állítja – nagy teret enged a korizlésnek: a

szecessziós jegyek könnyen szüremlenek be Babits szövegébe, ám ezt követően az átültetés újabb elemekkel gazdagodik, melyek alapvetően nem a korizléssel, hanem Babits Dante-interpretációjával mutatnak inkább összefüggéseket.

A kritikai kiadások szabályzatától kissé eltérve, nem foglalkoztam részletesen Babits nyelvhasználatával, helyesírási elveivel és gyakorlatával, mert nem vélem, hogy a kézirat és a kiadások e tekintetben érvényes jellegzetességet lennének képesek feltárni.

3.2. A kutatás eredményeinek hasznosíthatósága

Lévén eddig még senki nem végezte el Babits Dante-fordításának textológiai vizsgálatát, s a szövegnek kritikai kiadása sincs, munkám egésze tudományos értelemben újdonságnak tekinthető. S tegyük hozzá, hogy a babitsi életmű egyetlen fordításának sincs még kritikai szövege. Ám éppen munkám úttörő jellege miatt problematikus a filológiai eredmények számbavétele. Egy filológiai munka, s különös tekintettel egy szövegkiadás akkor válik valóban eredményessé, ha a szakmai közönség elfogadja és felhasználja. Munkámat úgy fogtam fel, hogy módszereiben és tartalmában képes legyen a Babits-filológia, és tágabban a magyar irodalom filológiája számára vitaindító kísérletként szolgálni.

Munkám irodalomtörténeti eredményei szerényebbek a filológiai újdonságoknál, ami a műfaj sajátosságainak is betudható. Az irodalomtörténeti, hermeneutikai, fordításelméleti kutatások számára hasznosítható bevezető tanulmány úgy fogant, hogy alárendelődjek a szövegkiadásnak, ugyanakkor a babitsi Dante-fordítás és az immár évszázados recepció által felvetett összes problémakört láttassa. E lehetőség szerinti teljességre törekvés azt implikálta, hogy a tanulmány sok helyütt szükségszerűen kompiláció. Ám egyfelől a rendelkezésre álló adatok új rendszerbe foglalása, s egy új történeti rekonstrukció létrehozása, másfelől néhány új – saját kutatásaim révén feltárt – adat és tény beemelése az elemzésbe, talán képes dolgozatomnak irodalomtörténeti értéket is kölcsönözni. Az alábbiakban pontokba szedve adok számot dolgozatomnak az irodalomtörténet számára hasznosítható eredményeiről:

1, Leírtam és elemeztem az 1900-es kiadású, Luigi Polacco által gondozott *Divina Commedia* azon példányát, amely az OSzK Kézirattárában található, és amely Babits Mihály autográf széljegyzeteit tartalmazza. Minden babitsi széljegyzetet lemásoltam, és táblázatba rendeztem, valamint megkíséreltem datálni a jegyzetelést.

2, Közöltem, elemeztem és datáltam Paul Verlaine *Chanson d'automne*-jának eddig kiadatlan babitsi fordítását.

3, Leírtam, elemeztem és datáltam Babits *Isteni színjáték*-fordításának három kötetes kéziratát. A szövegrendezés, a kézírás, az íróeszköz-használat, valamint a már eddig is rendelkezésre álló adatok segítségével rekonstruáltam a fordítás megszületésének folyamatát.

4, A szöveg sajátosságai („félrefordítások”, betoldások, átköltések) segítségével rekonstruáltam a babitsi fordítás forrásait.

5, Leírtam a nemzetközi romantikus Dante-interpretáció sajátosságait. (Ez jórészt kompilált szövegrész, s csakis azért sorolom fel itt, mert magyarul még nincs összefoglaló e tárgyköréről.)

6, A babitsi Dante-monográfia (*Dante élete*) és a fordítás szövege alapján elemeztem költőnk Dante-interpretációját, és részben a szakirodalom eddigi felvetéseitől eltérő eredményekre jutottam.

7, Leírtam, elemeztem és datáltam az *Isteni színjáték* összes fellelhető kéziratát, kiadását és „emisszióját”.

4. A kutatás során felmerült problémák

Mivel a kutatás lezárult és szakmailag megvalósult, itt csupán azon problémákról szólok, amelyek meggátolták az eredmények teljes körű közlését. Probléma csupán az *Isteni színjáték* fordítás kritikai kiadásának publikálása kapcsán merült fel. A kritikai kiadást részlegesen közöltem,

amennyiben kidolgoztam egy hálózati kiadást (cím fent, valamint a közleményjegyzékben), ahol eredményeimet folyamatosan teszem közzé. Ugyanakkor itt szándékosan nem publikálok minden adatot és eredményt; bízom ugyanis abban, hogy a közeljövőben a szöveg papíralapú kiadása is megvalósulhat. Ennek esélyeit azonban a teljes körű internetes közlés erősen rontaná. A papíralapú közlés meghiúsulásának okait az alábbiak szerint lehet összegezni.

Pénzügyi nehézséget jelentett, hogy az apparátus olyan bonyolult tipográfiai munkát követel meg egy papíralapú kiadás esetén, hogy annak költségeit a pályázati támogatás nem tudta volna fedezni. Megjegyzem, hogy ezt a nehézséget kiegészítő támogatás és egyéb pályázati források segítségével talán át is lehetett volna hidalni, ha más nehézségek nem bizonytalanítanak el.

A szakmai nehézséget az jelentette, hogy eredményeimet nem tudtam eddig a szakmai közönség elé tárni. Egyéni pályázóként nem kutatócsoportban, hanem egymagam dolgoztam, és kicsit későn eszméltem arra, hogy eredményeim közzétevése előtt mindenképp érdemes a tudományos közösség állásfoglalását kikérnem, hiszen egyik klasszikusunk kritikái kiadásáról van szó. A kapcsolatot felvettem az MTA Textológiai Bizottságával, ám eddig még nem sikerült munkámat a bizottság elé tárni. Bízom benne, hogy ez hamarosan megvalósul.

Ugyanakkor világos, hogy amennyiben bízom magamban és munkám értékében, elvileg nem is lenne szükség állásfoglalásra más kutatóktól. Bevallom a pályázat és a kutatómunka első éveiben nem is igényeltem. Biztos voltam elveimben és módszereimben. Az igazi problémát a végére az jelentette, hogy elbizonytalanodtam néhány fontos kérdésben. Nem tudom, hogy jól választottam-e meg az alapszöveget; hogy jól emendáltam-e; hogy helyesen jártam-e el akkor, amikor a helyesírási variánsokat teljes jogú variánsoknak tekintettem; és még számos ilyen kérdést tudnék felsorolni. Ezek után úgy döntöttem, hogy munkámat mindenképp már most közölni szeretném, ám olyan formában, amin – a szakmai körök későbbi javaslatai alapján – még lehet változtatni. Ezért választottam a hálózati kiadást.